

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК:94[631.3](477.7)

© **Сергій ПАДАЛКА**

кандидат історичних наук, вчитель історії загальноосвітньої школи, с. Гатне Бучацького району Київської області, Україна (seriogap@ukr.net)

© **Serhij PADALKA**

PhD (History), teacher of history of secondary school, Gatne Bucha district, Kyiv region, Ukraine (seriogap@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8157-7263>

Бібліографічний опис статті: Padalka S. (2021). Khabarnytstvo v seredovyschi impers'koho chynovnytstva Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): sotsial'ni chynnyky ta proiavy [Bribery in the environment of the imperial officials right-bank Ukraine (second half of XIX – early XX century): prerequisites and social factors]. *Svit Clio* [Clio World], 1(2), 5-13. [in Ukrainian].

ХАБАРНИЦТВО В СЕРЕДОВИЩІ ІМПЕРСЬКОГО ЧИНОВНИЦТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ПЕРЕДУМОВИ ТА СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ

Анотація. Мета статті. На основі репрезентативного кола джерел і літератури проаналізовано зміни в соціальних передумовах корупційних діянь і проявах хабарництва в середовищі імперського чиновництва Правобережних українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. **Методологія дослідження** – принципи науковості, об'єктивності, історизму, методи аналізу, класифікації, синтезу, історико-генетичний та історико-типологічний. **Наукова новизна.** Наукова література з проблем історії соціальних відносин в Україні імперської доби лише частково характеризує тему корупції чиновництва. Водночас вивчення окреслених питань дасть змогу збагатити наше уявлення про соціально-економічні реалії українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. Автор у статті комплексно аналізує хабарництво як явище суспільного життя, простежує його проникнення в різні сфери соціально-економічних відносин, визначає способи протидії поширенню цього явища. Уперше в історіографії на основі специфічного методологічного інструментарію проаналізовано роль різних верств населення в поширенні хабарництва, а також з'ясовано місце ринкових відносин у соціально-економічній розбудові українського суспільства. Установлено, що на Правобережній Україні з початком царювання Олександра II та деякою корекцією внутрішньополітичного курсу імперії хабарництво стало набувати комплексного характеру та перетворюватися із соціальної аномалії на елемент повсякденної культури, норму функціонування влади. Почали втрачатися чинні, напрацьовані попереднім політичним режимом, інструменти попередження поширення хабарництва. Прояви хабарництва залежали від специфіки розвитку регіонів, міст і сіл. Правобережна Україна постала як регіон з особливим адміністративним устроєм і територіальним поділом, де вирувала ділова активність, концентрувалися потужні управлінські та військові сили. З огляду на це хабарництво більш виразно проникало в суспільні сфери. Розрізнялися наслідки хабарництва для села і міста. Місто автор окреслює як осереддя одночасного прояву політичного і побутового хабарництва на різних щаблях влади та соціальних відносин. **Висновки.** Після 1861 р. у Наддніпрянській Україні склалася низка нових економічних, політичних, соціальних передумов поширення зловживань владою, а також були відкриті нові, більш якісні засоби протидії корупції. Зроблено висновок про існування в суспільстві чинників і соціально-економічних передумов поширення хабарництва. Звичаї і традиції хабарництва залишалися в суспільній свідомості. Простежувався суспільний консенсус, згідно з яким хабарництво було неминучим і навіть необхідним явищем. За умов відсутності ринкової господарської мотивації до ведення власної справи виникало бажання заробити великі кошти без докладання зусиль.

Ключові слова: держава, законодавство, казнокрадство, лихоякство, політика, суспільство, хабарництво, чиновник.

BRIBERY IN THE ENVIRONMENT OF THE IMPERIAL OFFICIALS RIGHT-BANK UKRAINE (SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY): PREREQUISITES AND SOCIAL FACTORS

Abstract. Aim of the study. Changes in the social preconditions of corruption and manifestations of bribery among the imperial bureaucracy of the Right-Bank Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half

of the XIX – early XX centuries have been considered on the basis of a representative range of sources and literature. **Research methodology** – principles of scientificity, objectivity, historicism: methods of analysis, classification, synthesis, historical-genetic and historical-typological. **Scientific novelty.** The scientific literature on the problems of the history of social relations in Ukraine of the imperial era only partly studies the topic of bureaucratic corruption. At the same time, the study of the outlined issues will enrich our understanding of the socio-economic realities of the Ukrainian society in the half second of the nineteen-early twentieth century. The author comprehensively analyzes bribery as a phenomenon of public life, traces its penetration into various spheres of socio-economic relations, considers ways to counteract the spread of this phenomenon. For the first time in historiography on the basis of specific methodological tools the role of different segments of the population in the spread of bribery has been analyzed, as well as the place of market relations in the socio-economic development of Ukrainian society was clarified. It is established that in the Right-Bank Ukraine with the beginning of the reign of Alexander II and some correction of the domestic political course of the empire bribery began to acquire a complex character and turn from a social anomaly into an element of everyday culture, the norm of the government. The current tools developed by the previous political regime to prevent the spread of bribery began to be lost. Manifestations of bribery depended on the specifics of the development of regions, cities and villages. Right-Bank Ukraine was seen as a region with a special administrative system and territorial division, where business activity was rampant, and powerful administrative and military forces were concentrated. The consequences of bribery for a village and a city differed. A city is considered by the author as the center simultaneous manifestation of political and domestic bribery at different levels of government and social relations. **Conclusions.** After 1861, several new economic, political and social preconditions for the spread of abuses of power developed in Dnieper Ukraine, and new better ways of combating corruption were discovered. The author concludes that the existence in society some factors and socio-economic preconditions for the spread of bribery. Customs and traditions of bribery remained in the public consciousness. There was a public consensus that bribery was inevitable and even necessary. In the absence of market economic motivation to run their own business, there was a desire to earn big money without effort.

Keywords: state, legislation, embezzlement, greed, politics, society, bribery, official.

Постановка проблеми. Корупція – це складне, негативне явище, що перетворилося на глобальну проблему не лише для України, але й для світового співтовариства загалом. Це зумовлено її поширеністю у світі, динамікою зростання темпів і помітним відставанням адекватних засобів протидії. Цілком очевидно, що корупція стала однією з головних загроз для розвитку країн, оскільки вона заважає нормальному функціонуванню інститутів держави, охоплюючи як соціальне, так і правове поле життєдіяльності суспільства. Витоки корупції в Україні мають історичний характер. Нагромадився певний історичний досвід боротьби з цим явищем. Влада намагалася формувати в суспільстві криводушне ставлення до корупції.

Корупційні діяння є правопорушеннями, пов'язаними зі зловживанням владою на шкоду державі та її громадянам. Прояви корупції підривають правові основи держави, порушують права громадян, призводять до втрати суспільних ресурсів і, зрештою, послаблюють національну єдність. 2011 р. Верховною Радою було ухвалено Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції». Саме в цьому контексті й актуалізується потреба у проведенні досліджень, спрямованих на висвітлення історичних передумов корупції як явища в Україні. Більше того, зважаючи на рух України в напрямку членства в Європейському Співтоваристві, історичне вивчення феномену корупції на українському ґрунті має не лише практичне але й світоглядне значення.

Аналіз останніх досліджень. Деякі аспекти проблеми передумов, причин, проявів і наслідків корупції висвітлювалися в контексті аналізу управлінської системи, суспільного ладу і правових відносин в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Проте початок її предметного й глибшого історичного осмислення припадає на 1990-ті рр. Прояви корупційних діянь ставали окремими сюжетами досліджень, присвячених різним аспектам суспільного життя, історії державних установ, державної служби в Україні імперського періоду. Це передусім праці О. Реєнта¹, В. Шандри², В. Молчанова³, С. Дегтярьова⁴. Особливе значення для з'ясування цієї проблеми мають

¹ Реєнт О. П. Модерна українська нація. Зародження, формування й утвердження. Українське суспільство на шляху до політичної нації. Історія і сучасність. Київ: КНЕУ, 2014.

² Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ, 2005; *Її ж.* Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016.

³ Молчанов В. Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ України у XIX – на початку XX ст. Київ, 2007.

напрацювання зарубіжних, зокрема російських дослідників. Корупцієгенне середовище імперського російського чиновництва кінця XVIII – початку XX ст. вивчається в статтях і монографіях Л. Писарькової⁵, Л. Шепелева⁶ та А. Костянтинова⁷. Соціально-політичні та правові аспекти корупції досліджують вітчизняні правознавці, зокрема М. Мельник⁸ та Є. Невмержицький⁹, які ґрунтовно проаналізували явище політичної корупції, визначили передумови та причини її виникнення. Явище хабарництва на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у межах кандидатського дисертаційного проекту також досліджував і автор цієї публікації¹⁰.

Мета і завдання полягає в тому, щоб на основі аналізу історичних джерел, здобутків попередників, керуючись сучасною методологією пізнання історичних явищ і процесів дослідити суспільний феномен хабарництва в суспільно-політичних і соціально-економічних процесах, які відбувалися в губерніях Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначальною політичною передумовою поширення хабарництва на Правобережній Україні була зміна політичного курсу самодержавства стосовно регіону, суть якої полягала в посиленні імперського контролю за господарською діяльністю та іншими сферами суспільного життя. Численні російські урядовці, чиновники спрямовували зусилля на облік і використання матеріальних, людських і фінансових ресурсів Наддніпрянських українських земель в інтересах Російської держави. Уряд розглядав регіон як цілісну територію у складі трьох губерній – Київської, Волинської, Подільської, із прикордонною специфікою та особливостями соціально-економічного розвитку. Прагнучи максимальної концентрації політичної влади, охоплюючи і місцеві органи управління, російський уряд почав формувати установи, покликані контролювати та координувати всі сторони суспільного життя, легітимізувати імперський устрій. Найвищий державний посадовець регіону, генерал-губернатор, наділявся широкими управлінськими та контрольно-наглядовими повноваженнями¹¹.

Київ перетворювався на адміністративний центр створеного 1832 р. Київського генерал-губернаторства і виконував роль опорного пункту імперської адміністрації на Правобережній Україні. Зі збільшенням управлінських функцій, розширенням промислового й торговельного потенціалу Києва тут зростає чисельність адміністративно-управлінського апарату. Стрімкий приплив населення внаслідок міграції та приєднання до міста навколишніх сіл – Шулявки, Лук'янівки, Куренівки – супроводжувалися люмпенізацією значної частини його нових мешканців, втратою давніх селянських традицій. Також нівелювалися особливості містопланування та територіально-адміністративного устрою колишньої столиці Русі, традиційні форми самоуправління, усталені століттями органи міської влади тощо. Боячись рецидивів національних проявів, царський уряд часто вдавався до запобіжних заходів, заповнюючи Київ та інші губернські центри в Україні російською бюрократією та військовими¹².

Не менш визначальним політичним чинником, що спричинив поширення хабарництва в регіоні, було привнесення імперською адміністрацією на український ґрунт нових практик організації суспільного життя. Система правління небагатьох ставала нормою внутрішньополітичного життя. Самодержці, які постійно прагнули підкорити власним інтересам суспільство, намагалися зосередити у своїх руках якомога більше адміністративних ресурсів та економічних активів, були зацікавлені в послугах наближених вельмож, через яких проходило забезпечення потреб влади, а також відбувалося

⁴ Дегтярьов С. І. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Суми: Папірус, 2014.

⁵ Писарькова Л. Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века. Человек. 1995. № 4. С. 15-26.

⁶ Шепелев Л. Е. Чиновничий мир России XVIII – начала XX века. Санкт-Петербург, 1999.

⁷ Константинов А. Коррупцированная Россия. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2006.

⁸ Мельник М. І. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії. Національна безпека і оборона. Київ, 2009. Т. 111. № 7.

⁹ Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії. Київ, 2008.

¹⁰ Падалка С. С. Хабарництво на Правобережній Україні: суспільно-історичні передумови, особливості та засоби протидії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2019.

¹¹ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні. С. 27.

¹² Реснт О. П. Вказ. праця. С. 78.

обслуговування приватних інтересів. Доступ до влади ставав таким собі інструментом особистого збагачення. За таких умов послаблювався вплив суспільства на ухвалення державних та управлінських рішень, мінімізувалася його участь у розподілі матеріальних благ, посилювався політичний контроль над опозиційними політичними силами. Влада постійно намагалася розширювати коло політично благонадійних осіб. Вочевидь, правильно зазначав знавець явища хабарництва П. Берлін, що уряд, намагаючись прив'язати до себе чиновництво міцними путами матеріальної зацікавленості, крізь пальці споглядав за збагаченням унаслідок хабарів. Він розумів, що чиновники-хабарники, з одного боку, дурили й спустошували скарбницю, а з іншого, – вони найбільше демонстрували політичну угодливість¹³.

Хабарництво таким чином перетворювалося із соціальної аномалії на елемент повсякденної політичної культури, спосіб мислення, норму функціонування влади. Бізнесові послуги влади ставали все більш популярними в суспільстві. Зростала кількість і тих, хто готовий був «віддячити» владі за надані нею пільги, послаблення, поступки, казенні підряди, замовлення, субсидії і гарантії. Ті, хто потребували таких послуг, постійно шукали подібних зв'язків. Унаслідок цього в суспільстві вкорінювалася думка про те, що владу можна використовувати з метою незаконного збагачення, виховувалася звичка, що досягати достатку можна не шляхом енергії, винахідливості і праці, а дорогою прислужництва та політичного угодництва¹⁴.

Чинні, сформовані за участі центральної влади органи управління Правобережною Україною були вмотивовані передусім на відстоювання імперських інтересів у регіоні. Система управління була сформована таким чином, що в ній перепліталися повноваження гілок влади. У країнах світу, де утвердилося верховенство права, як відомо, управління ґрунтувалося на розмежуванні гілок влади на законодавчу, виконавчу і судову. Натомість у Російській імперії практично не існувало механізму, який би забезпечував систему стримувань і противаг, конкуренцію між органами влади та підтримку відносної рівноваги політичних сил. Адміністративна система імперії спрямовувала діяльність на посилення контролю над суспільством. Тому проблеми пониження стимулів чиновників до хабарництва, забезпечення ефективного контролю за державною службою відходили на другий план. Із середини XIX ст. горизонтальні управлінські зв'язки почали змінюватися на вертикальні (ієрархічні). Державна влада уособлювала поєднання царської влади й урядового апарату. Майже до 1905 р. у державі не було повноцінного урядового органу, який би об'єднував діяльність різних відомств. Імператори намагалися утримувати всю повноту влади, а тому часто поєднували і функції глави уряду. Міністерства діяли як єдиноутворювані органи, яким на місцях підпорядковувалися відповідні установи, через які вони проводили свою політику. Чиновники центральних і місцевих установ одного відомства об'єднувалися загальною вертикаллю підпорядкування. Від міністерств залежало їх висунення в чини, нагородження, призначення пенсій тощо. Міністерства поділяли на департаменти, які відали окремими самостійними галузями управління. Із середини XIX ст. у складі міністерств стали з'являтися відділи, спочатку як тимчасові установи, а потім і як постійні. Відділи склалися із відділень. Справи з тих чи тих питань сконцентровувалися в столах, якими керували столоначальники (старші чи молодші). До складу столів входили помічники столоначальників (також старші й молодші), за ними в департаментській ієрархії йшли всілякі перекладачі, контролери, реєстратори, чиновники для листів тощо.

Міністри обіймали свої посади завдяки особистій довірі царя й позбувалися їх, утративши цю довіру. Недоліком системи призначення на міністерські посади було те, що міністри порівняно нечасто проходили службу на низових посадах в тих відомствах, які вони очолювали. Не досить високим залишався ступінь спеціалізації освіти чиновників вищого рангу. До 1917 р. в Росії не було жодного міністра фінансів із спеціальною економічною освітою. На чолі Міністерства шляхів сполучення, як правило, були особи з інженерною освітою. У другій половині XIX ст. у міністрів почали з'являтися заняття, які давали їм часто більший прибуток, ніж державна служба, основним привілеєм і головним атрибутом влади міністра були його регулярні особисті доповіді царю.

Нижчою ланкою в департаментській ієрархії була посада столоначальника. Справи, що надходили у відділення, розподілялися по столах. Столоначальник вів діловодство, тобто

¹³ Берлін П. Русское взяточничество как социально-историческое явление. Современный мир. 1910. № 8. С. 45-56.

¹⁴ Константинов А. Указ. соч. С. 64.

готував усе необхідне для справи листування і проекти рішень, надавав матеріали для розгляду начальникові відділення. У штат входили чиновники, зайняті суто переписуванням паперів. Отже, «напрям», якого набував розгляд того чи іншого питання в міністерстві, багато в чому залежав від столоначальника. Столоначальників поділяли залежно від штату міністерства і зараховували до різних класів. Чиновники з особливих доручень складали своєрідну міністерську аристократію. На службу вони, як правило, не з'являлися зранку, мали відносну свободу, були безпосередньо пов'язані з вищим начальством. Більші перспективи кар'єрного зростання давало завідування якою-небудь структурною частиною закладу. Із неї столоначальник міг легко перейти на службу в провінцію, обійняти там посаду, зокрема і губернаторську, і таким чином «сісти на голову» масі губернських чиновників¹⁵. Виробилася така собі політика столоначальників, що виражалася у прикриванні зловживань власною некомпетентністю.

Намагання політичної влади посилити роль адміністративного апарату відразу спричиняло зростання його вседозволеності. Так імперська влада, зміцнюючи позиції державної бюрократії, ставила за мету максимально централізувати управління і подолати деякі відцентрові тенденції. Це давало змогу, зрештою, усунути особливості політичного та адміністративно-територіального устрою Правобережної України. Київський генерал-губернатор І. Васильчиков, який докладав зусиль для вдосконалення місцевого управлінського апарату, після 1861 р. наголошував на тому, що вирішувати питання землі буде вкрай важко через суперечність між колегіальним принципом ухвалення рішень середньою ланкою органів влади й одноосібним у її верхньому ешелоні. Він запропонував уряду відмовитися від колегіального розгляду справ, оскільки це свідчило б про недовіру держави чиновнику. На думку І. Васильчикова, низьке жалування чиновників сприяло розвитку хабарництва. Конструктивна позиція губернатора була підтримана міністрами внутрішніх справ та юстиції, а також Радою міністрів. Наприкінці 1860 р. він отримав дозвіл як експеримент об'єднати міську і земську поліції по всій Київській губернії¹⁶.

Техніка діловодства в органах влади залишалася примітивною, що потребувало утримання великого та архаїчного штату канцелярських службовців і писарів. Це робило неможливим уникнути зловживання під час ведення справ, особливо на найнижчому рівні чиновницької ієрархії. Чиновники канцелярій намагалися ревно зберігати рутинні, архаїчні способи ведення справ. Традиції передавалися з покоління в покоління. Чиновники приватних підприємств були майстрами створення різних бухгалтерських і канцелярських «схем». Метою своєї роботи чиновник бачив не вирішення конкретної справи, а старанне оформлення паперів. Відтак паперотворчість стримувала розвиток державного управління.

Державна служба ставала, так би мовити, спадковим (сімейним) заняттям для значної частини громадян. Діти й онуки йшли сходинками службової кар'єри слідом за своїми батьками і дідами, спираючись і на їхній досвід, і на службові зв'язки. Крім казенної служби, багато з них не мали інших можливостей де докласти свої уміння – читати, писати і рахувати. Із відміною кріпосного права чимало людей, які втратили попередні прибутки, пішли на державну службу (оскільки сфера приватного підприємництва ще не набула розвитку). Природно, що вакансій чиновників не вистачало, а тому, чекаючи на вільне місце, доводилося служити поза штатом і без заробітної плати.

У другій половині XIX – на початку XX ст. державою було зроблено кілька спроб застосовувати системний підхід до формування корпусу державних службовців із метою посилення їхнього якісного складу. Проте вирішити головне завдання – залучити до служби фахівців достойних, освічених, здатних реалізувати надані їм повноваження, – вдалося лише частково. Незважаючи на законодавче закріплення заохочень і переваг особам, що мали освіту, у більшості державних установ посади обіймали ті, хто мав слабку юридичну підготовку. У губерніях Правобережної України незначним був прошарок чиновників із вищою і середньою освітою. У регіоні майже були відсутні спеціальні навчальні заклади і курси як для технічної, так і загальної їх підготовки.

В імперській адміністративній системі зберігалася громіздка й заплутана комбінація посад, чинів і класів. При цьому не раз ставилися питання про спрощення цієї ієрархії та необхідність запровадження класифікацій чиновників, в основі яких лежали б конкретні посадові обов'язки та службовий стаж. Проте цю регламентацію так і не було введено. Більшість чиновників мала низьку кваліфікацію. Навіть деякі губернатори мали домашню

¹⁵ Раскин Д. Империя столоначальников. Родина. 2003. № 1. С. 61-65.

¹⁶ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. С. 293.

освіту і виховання. Разом з тим у досліджуваний період із розвитком університетської освіти в державному управлінні намітилися позитивні тенденції. Зокрема, дещо підвищився фаховий рівень службовців каральних відомств імперії. Однак загалом ситуація залишалася складною та характеризувалася пріоритетом кількісних, а не якісних змін.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Правобережній Україні відбувалися глибинні соціальні зміни, що пов'язувалися з результатами промислового перевороту та індустріалізації. В українському суспільстві тривали стрімкі урбанізаційні процеси і швидкими темпами зростало населення міст регіону. Наприклад, протягом другої половини XIX ст. кількість населення Києва зростає в 7,6 рази. Змін також зазнала етнодемографічна ситуація в регіоні, а кількість населення Правобережної України збільшилася з 480,000 до 915,000 осіб¹⁷. Значною мірою цьому сприяв природний приріст, але були й інші чинники. Насамперед, це стосувалося міграційної політики царизму, яка стала одним із визначальних інструментів інтеграції Правобережжя в російське імперське тіло, його русифікації. Це стосувалося передусім росіян, яким прищеплювали усвідомлення належності до панівної державної нації. Результатом такої політики стала зміна етнічної структури мешканців регіону, уведення на територію Правобережжя значної кількості неукраїнського населення.

Суттєво зачепила соціальну структуру Правобережжя й відміна кріпосного права. Це проявлялося в підриві основ багатівкової станової системи. За попереднім становим поділом населення поділялося на чотири стани: дворянство, духівництво, міщани та селяни. Процес формування станів традиційно вважали важливим елементом соціальної політики держави, а стани були опорою бюрократичного режиму. Реформи і промисловий переворот внесли корективи в цю систему. Зокрема, міська реформа 1870 р. ліквідувала міські стани, замість яких почали формуватися нові: тонка верства світської інтелігенції з адвокатів, учителів, викладачів, письменників, лікарів, журналістів. Найчисленнішим міським станом було міщанство. Протягом 1861-1897 рр. чисельність міщан у містах Правобережної України зростає з 297,000 до 586,000 осіб, а їхня питома вага – із 62% до 64%¹⁸. Цю групу було представлено здебільшого дрібними виробниками і торговцями. Крім того, у містах зростала й кількість населення, яке поступово втрачало риси належності до селянського стану, перетворюючись на міських жителів. Помітним соціальним явищем став процес формування робітництва. Головними джерелами формування цього стану були селяни бідняки, ремісники, небагаті міські мешканці. Галузева структура робітничого стану ускладнювалася, з'являлися групи робітників-цукровиків, робітників-металістів, гірників, залізничників тощо.

У становій структурі помітне місце також посідали підприємці (буржуазія). Процес формування цього стану в Російській імперії мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського. Тут ця верства формувалася за сприяння і під контролем царської влади, а відтак потрапляла в залежність від неї. Спеціалізація підприємців багато в чому визначалася становищем губерній у системі всеросійського ринку. Зокрема, найперше на Київщині та Поділлі, великий капітал в основному зосереджувався у сфері перероблення сільськогосподарської продукції. Основними джерелами формування цього стану було «обуржуазнене» російське і польське дворянство, купці, перекупники, лихварі, які зуміли пристосуватися до нових економічних умов, і залежні колоністи, селяни, які орієнтували виробництво на ринок. Наприкінці XIX ст. на Волині 8,985 осіб мали від двох до п'яти найманих робітників і 432 – більше шести¹⁹. Характерною особливістю формування підприємців із дворянства була концентрація земельної власності.

Крім стану підприємців, дворяни поповнювали ряди чиновників. Новим явищем став приплив дворянства до міст у пошуках нових можливостей збагачення, реалізації нагромаджених капіталів. У Києві їх кількість за 1861-1897 рр. зростає з 3 тис. до 18,700 осіб, що становило 47 % усього дворянства Правобережної України²⁰.

¹⁷ Раскин Д. Указ. соч. С. 90.

¹⁸ Шандра В. С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). С. 115.

¹⁹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса, 2012. С. 221.

²⁰ Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві). Соціальна історія: Наук. зб.; за ред. Г. Д. Казьмирчука. Київ: Логос, 2009. С. 44-52.

Наприкінці XIX ст. почало втрачати своє соціальне становище купецтво. Основною причиною цього стала доступність заняття торгово-промисловою діяльністю без обов'язкового запису до купецького стану. Представники його поповнювали ряди підприємців. У такий спосіб суттєво було розширено основу для розвитку торгово-посередницької діяльності.

Давнім і значною мірою домінантним станом суспільства було селянство. Його остаточне оформлення з різних прошарків і груп відбулося наприкінці XIX ст. Київська губернія мала винятково землеробський характер, адже найбільше мешканців належало до селянського стану. Його ряди часто поповнювали збіднілі дворяни.

Централізація політичної системи, бюрократизація державної служби об'єктивно сприяли формуванню іміджу держави в селянському середовищі. Відбувалося ознайомлення селян із функціонуванням органів влади, поліції й судових установ. Вони спостерігали запопадливість місцевої поліції і чиновників у збереженні привілеїв поміщиків, а також ту обставину, що ці стражі порядку на Правобережній Україні перебували на утриманні власників маєтків.²¹

У досліджуваний період зміни відбувалися й у середовищі соціальних професійних груп. Професійний статус визначався розміром прибутку, рівнем обслуговування, житловими умовами, привілеями. Привілейований стан зростає чисельно. Певні заохочення за свої заслуги перед містом отримували спадкові та почесні громадяни, до яких належали підприємці, дворяни, учителі тощо.

Економічний розвиток Правобережної України збільшував потребу в інтелектуальних професіях. Зростання розгалуженої кредитно-банківської системи, посилення ролі фінансового капіталу, розвиток торгівлі потребували працівників комерційно-фінансових спеціальностей. Розвиток машинобудування, розбудова залізниць і переробної промисловості диктували необхідність збільшення кадрів технічної інтелігенції. Серед інтелігенції, зайнятої в навчально-виховній сфері, більшість склали вчителі, освітянське чиновництво. Значну частину інтелігенції спрямовували на чиновницькі посади²².

Змін зазнали також і моральні засади суспільства. Ця «нова мораль» була здебільшого подвійною: з одного боку, суспільство засуджувало політичне хабарництво, а з іншого, – виправдовувало побутове. Така релятивність поведінки впливала з одночасного засвоєння як протестантських цінностей, коли людина відповідає перед Богом, так і східних моральних принципів, за якими людина відповідає перед іншими людьми. У процесі розвитку капіталістичних соціально-економічних відносин суспільство активно сприймало одні цінності та відчувало інші. Перебування у складі Російської держави утвердило такі нові фрейми соціальної поведінки, як перебільшення зовнішніх, об'єктивних чинників у житті людини, покладання на них провини за свої біди та невдачі. Саме з цього коріння проростали ментальні риси, зокрема примирення з негативними соціально-економічними й політичними явищами, терплячість, відсутність амбіцій та індивідуального успіху, навіть більше – бажання позбутися особистої відповідальності. Кріпацтво сприяло закріпленню традиційних ментальних рис українства. Примусово працюючи на поміщика, селянин прагнув витратити якомога менше сил, своєї енергії. Таке ставлення до праці з часом закріпилося в підсвідомості, відбилося на всьому устрої життя селян. Його характеризувала безініціативність, байдужість до праці і службової кар'єри²³. Водночас нові суспільні тенденції так чи інакше відбилися на світогляді хліборобів. Капіталістичні нововведення засвоювалися вимушено, а отже, це не призводило до життєвого успіху. Торгівля, посередницька діяльність практично не приживалися на ґрунті української ментальності. Усе, що не було пов'язано з особистою фізичною працею на землі, українці продовжували ототожнювати з дармоїдством.

У суспільній свідомості складалося відповідне уявлення про багатство, його природу. Тому ставлення до осіб, які допускали зловживання, було достатньо терпеливим. Ті, хто «брали», але разом з тим вносили жертву на різні соціальні потреби, породжували суспільну повагу і схвалення.

²¹ Крижановська О.О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30-50-х роках XIX ст.: умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент). К. 2008.

²² Казьмирчук М. Г. Вказ. праця. С. 56-57.

²³ Опанасенко В. М. Господарська мотивація в економічній системі України другої половини XIX – початок XX ст. та її відображення в економічній думці: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01. Київ, 2011. С. 201.

Пореформенні трансформації також радикалізували соціально-психологічне еґо селянства. Своєрідно реагуючи на «виклик часу», воно потрапляло під «згубний» вплив швидко змінюваного «оточення». Зберігаючи достатню консервативність, селянство змінювало своє ставлення до багатства. Усе більше їх уявляло ідеальний устрій життя за формулою: «ось розбагатію та наймита найму». Цілком слушною видається думка інтелектуалів тієї доби, що зворотним боком індивідуалізму була байдужість селян до чужого становища і майна²⁴.

Незважаючи на консервативність політичних уявлень селян, після 1861 р. вони ситуативно долучалися до політичного життя. Централізація політичної системи, бюрократизація державної служби об'єктивно сприяли формуванню іміджу держави в селянському середовищі.

Серед чиновників найбільшу відразу селян збуджували юристи, яких вони вважали творцями несправедливих законів, хабарниками і здирниками, здатними вирішувати «справу» на користь того, хто їм більше заплатить. Хабарництво психологічно розбещувало не тільки суспільство загалом, а й деформувало його соціально-політичні інститути, моральність народу, змінювало природу самого хабародавця. Той, хто брав хабар, позбувався найголовнішого – почуття спокою та рівноваги. Доводилося постійно перебувати в очікуванні покарання. Хабарник навіть не міг поділитися з ближнім про свій аморальний вчинок, боявся спричинити осуд. Селяни часто відкрито демонстрували свою неповагу до органів влади та до чиновників, за що їх притягали до кримінальної відповідальності. Не випадково значну частину звинувачених у Житомирському окружному суді становили селяни. На межі 1880-1890 рр. частка скоєних ними кримінальних злочинів становила 58% від загальної кількості²⁵.

Висновки. Наукова література з проблем історії соціальних відносин в Україні імперської доби лише почасти охоплює тему корупції чиновництва. Водночас вивчення окреслених питань дає змогу збагатити наше уявлення про соціально-економічні реалії українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. На Правобережній Україні з початком царювання Олександра II та деякою корекцією внутрішньополітичного курсу імперії хабарництво почало набувати комплексного характеру та перетворюватися із соціальної аномалії на елемент повсякденної культури, норму функціонування влади. Почали втрачатися чинні, напрацьовані попереднім політичним режимом інструменти попередження поширення хабарництва. Прояви хабарництва залежали від специфіки розвитку регіонів, міст і сіл. Правобережну Україну визначали як регіон з особливим адміністративним устроєм і територіальним поділом, де вирувала ділова активність, концентрувалися потужні управлінські й військові сили. З огляду на це хабарництво більш виразно проникало в суспільні сфери. Розрізняли наслідки хабарництва для села і міста. Місто автор окреслює як осердя одночасного прояву політичного і побутового хабарництва на різних щаблях влади та соціальних відносин.

У другій половині XIX – початку XX ст. у суспільному житті Російської імперії спостерігається зміна чинників, що сприяли проявам хабарництва на різних рівнях вертикалі державного управління, а також були відкриті нові, більш якісні засоби протидії корупції. Серед основних корупцієгенних чинників були: поглиблення процесу централізації політичної та концентрації економічної влади, відродження традиції «столоначальництва» в державному управлінні. Крім того, політика підпорядкування Правобережної України інтересам імперії спричинила глибинні трансформації у свідомості населення та цінностях суспільства, що накладалися на формування специфічних моральних норм поведінки чиновників. Розвиток капіталізму вносив певну кореляцію в надбудову суспільства. Політична благонадійність була дієвим елементом взаємовідносин влади і суспільства. Своєю чергою суспільний розвиток випереджав процеси, пов'язані з виробленням відповідних правових, етично-моральних норм регулювання його окремих сфер. Звичаї та традиції хабарництва залишалися в суспільній свідомості. Поширеним був суспільний консенсус, згідно з яким хабарництво було неминучим і навіть необхідним явищем. За умов відсутності ринкової господарської мотивації до ведення власної справи виникало бажання заробити великі кошти без докладання зусиль. Саме синергетичний ефект дії названих чинників за конкретних обставин сприяв поширенню хабарництва.

²⁴ *Портнікова Т.* Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX ст. Дніпро: ЛІРА, 2016. С. 56.

²⁵ *Кривобоків В. А.* Коррупция вчера и сегодня. Харків: Фолио, 2001. С. 34.

REFERENCES

1. Berlin, P. (1910). *Russkoe vzyatochnichestvo kak social'no-istoricheskoe yavlenie* [Russian bribery as a socio-historical phenomenon]. *Sovremennyyi mir*, 8, 45-56. [in Russian].
2. Dehtiar'ov, S. I. (2014). *Tsyvil'ne chynovnytstvo Ukrainy u kintsi XVIII – pershij polovyni XIX st.* [Civil bureaucracy of Ukraine in the late XVIII - first half of the XIX century]. Sumy: Papirus. [in Ukrainian].
3. Kaz'mirchuk, M.G. (2009). *Social'ni rozvitok Kiivs'koï gubernii naprikinci XIX – na pochatku XX st. (za fondami Central'nogo istorichnogo arhivu Ukraïni u m. Kyievi)* [Social development of Kyiv province in the late XIX - early XX centuries. (according to the funds of the Central Historical Archive of Ukraine in Kyiv)]. *Social'na istoriya: Nauk. zb. Kyiv: Logos*, 44-52. [in Ukrainian].
4. Konstantinov, A. (2006). *Korrumpirovannaya Rossiya* [Corrupt Russia]. Moscow: OLMA Media Group [in Russian].
5. Krivobokov, V. A. (2001). *Korrupciya vchera i segodnya* [Corruption yesterday and today]. Kharkiv: Folio [in Russian].
6. Mel'nyk, M. I. (2009). *Politychna koruptsiia: sutnist', chynnyky, zasoby protydii* [Political corruption: essence, factors, means of counteraction]. *Natsional'na bezpeka i oborona*, 111, 7. [in Ukrainian].
7. Molchanov, V. B. (2007). *Zhyttievij riven' chynovnykiv pravookhoronnykh ustanov Ukrainy u XIX – na pochatku XX st.* [The standard of living of law enforcement officials in Ukraine in the XIX - early XX centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Nevmerzhyts'kyj, Ye. V. (2008). *Koruptsiia v Ukraïni: prychny, naslidky, mekhanizmy protydii* [Corruption in Ukraine: causes, consequences, counteraction mechanisms]. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Opanasenko, V. M. (2011). *Gospodars'ka motivaciya v ekonomichnii sistemi Ukraïni drugoi polovini XIX – pochatok XX st. ta vidobrajennya v ekonomichnii dumci* [Economic incentives in the economic system of Ukraine in the second half of the nineteenth - early twentieth century and its representation in economic thought]. (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Padalka, S. S. (2019). *Khabarnytstvo na Pravoberezhnij Ukraïni: suspil'no-istorychni peredumovy, osoblyvosti ta zasoby protydii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Bribery in the Right Bank of Ukraine: socio-historical preconditions and means of counteraction (second half of the XIX – the beginning of the XX century)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Pisar'kova, L. F. (1995). *Rossijskij chinovnik na sluzhbe v konce XVIII – pervoj polovine XIX veka* [Russian official in the service at the end of the 18th - first half of the 19th century]. *Chelovek*, 4, 15-26. [in Russian].
12. Polischuk, Yu. M. (2012). *Nacional'ni menshini Pravoberejyya Ukraïni u konteksti etnichnoi politiki Rosiis'koï imperii (kinec' XVIII – pochatok XX st.)* [National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (late XVIIIth – early XXth centuries)]. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Portnikova, T. (2016). *Liubyty i navchaty: selianstvo v uivlenniakh ukrains'koi intelihentsii druhoi polovyny XIX st.* [To love and teach: the peasantry in the minds of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the XIX century]. Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].
14. Raskin, D. (2003). *Imperiya stolonachal'nikov* [Empire of bureau chiefs]. *Rodina*, 1, 61-65. [in Russian].
15. Reient, O. P. (2014). *Moderna ukrains'ka natsiia. Zarodzhennia, formuvannia j utverdzhennia* [The modern Ukrainian nation. Origin, formation and establishment]. *Ukrains'ke suspil'stvo na shliakhu do politychnoi natsii. Istoriia i suchasnist'*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
16. Shandra, V. S. (2005). *Heneral-hubernatorstva v Ukraïni: XIX – pochatok XX st.* [Governor-Generalship in Ukraine: XIX - early XX centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Shandra, V. S. (2016). *Mischans'ki orhany stanovoho samovriaduvannia v Ukraïni (kinets' XVIII – pochatok XX st.)* [Bourgeois bodies of class self-government in Ukraine (late XVIII - early XX centuries.)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
18. Shepelev, L. E. (1999). *Chinovnichij mir Rossii XVIII – nachala XX veka* [The bureaucratic world of Russia in the 18th - early 20th centuries]. Sankt-Peterburg. [in Russian].